

Vytautas VITKAUSKAS

**J. BALČIKONIO NUSTATYTI „LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNO“
SVARBIAUSI PRINCIPAI**

Kalbininkas J. Balčikonis didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ redaguoti, jam vadovauti atėjo neatsitiktinai. Jau nuo veiklos Peterburgo universiteto litvanologijos būrelyje, kai vyko rinkti tautosakos ir kalbos duomenų į Kėdainių apylinkes, tada dar studentą jau buvo apėmusi idėja domėtis lietuvių šnekamąja kalba, tautos menine kūryba.

Pedagogiką laikęs savo svarbiausiu darbu, J. Balčikonis visą laiką domėjosi žodynais. Prisiminkime jo laiškus-raginimus K. Būgai atsidėti rengti „Lietuvių kalbos žodyną“ (Balčikonis II 256–257), netgi parodytą ypatingą apskrumą – susitarimą su finansininkais skirti specialių lėšų žodyno darbui atlyginti (Balčikonis, ten pat).

Mirus K. Būgai, LKŽ darbai sustojo. Po ilgų ginčų, tarimosi 1930 metais sudaroma nauja redakcija, jai vadovauti imasi iš Panevėžio mokytojų seminarijos atšauktas ir vos ne viso miesto apraudotas direktorius J. Balčikonis.

Redaguoti žodyno naujasis redaktorius atėjo su tam tikru minčių bagažu. Jo siekimas susipažinus su K. Būgos paliktąja kartoteka buvo toks: 1. nurašyti visus žinomus senuosius raštus; 2. kiek galima išsamiau užrašyti gyvosios kalbos, kaip jis vadino tarmes ir šnektas, leksiką.

Tai buvo svarbiausi LKŽ principai, iš kurių išsirutuliojo ir kiti: kiekvieno žodžio istorijos pateikimas, visų leksikos vienetų geografijos nurodymas. Pagal tuometinės mūsų inteligentijos filologinį pasirengimą, visus tarmių pavyzdžius buvo nutarta perrašyti bendrinės, Profesoriaus sakymu, rašomosios kalbos atitikmenimis (plg. LKŽ I, psl. VI; Balčikonis I 179).

Šie visi dalykai kaip tik ir padarė LKŽ svarbų lietuvių filologijos veikalą, nes įvairiems tyrinėtojams kaip tik lietuvių kalbos žodžių istorijos ir tarmių leksikos, ypač jos geografijos, labiausiai ir reikėjo. Tai suprato ir Lietuvos Respublikos tuometinė vyriausybė, skyrusi LKŽ tiek lėšų, kiek tada reikėjo nurašyti visą spausdintą literatūrą (1547–1930), žinomus rankraščius, užrašinėti tarmių leksiką visame lietuvių kalbos plote, t.y. Lietuvos Respublikoje, Lenkijos okupuotame Vilniaus krašte, Latvijos lietuvių kaimuose, Rytų Prūsijoje ir t.t. Kaip yra pasakojęs Profesorius 1953–1954 m. specialaus leksikologijos kurso paskaitose, LKŽ redakcija darbuotojus rinkosi gerai mokančius savo tarmę iš įvairių Lietuvos vietų, kreipėsi asmeniškai į daugelį mokytojų vos ne kiekviename valsčiuje, kad leksikos duomenys būtų renkami tolygiai. Į šį darbą ypač aktyviai buvo įsitraukę

Kauno (vėliau Vytauto Didžiojo) universiteto studentai, kuriuos mokė žodžius užrašinėti per paskaitas pats Profesorius (jie paminėti LKŽ I₁ IV–V psl. prakalboje; ten taip pat aprašyta visa LKŽ medžiagos rinkimo istorija iki 1941 m., nors ir vėliau beveik niekas nepakito – tarmių leksikai visada buvo skiriama daug dėmesio). Lietuvos dialektologai irgi dirbo, jie pateikė LKŽ kartotekai apie milijoną lapelių.

1. J. Balčikonis rūpinosi “Lietuvių kalbos žodyne” išsamiai pateikti kiekvieno žodžio istoriją ir kiek įmanoma tikslesnę geografiją. Principas buvo toks: “Į žodyną imami g y v o s i o s [retinta V.V.] ir raštų kalbos žodžiai, vis tiek ar jie lietuviškos kilmės, ar barbarizmai, jei tie barbarizmai tik seniau yra įję į mūsų kalbą ir kiek plačiau žinomi” (LKŽ I₁ psl. V; Balčikonis I 178). Žodyno redaktorius aiškiai yra pajutęs mokslininkų indoeuropeistų ir kitų tyrinėtojų domėjimąsi paveldėtąja leksika, todėl jai ir skyrė daugiausia dėmesio (Vitkauskas 1987: 13–18). Plg. dar pastabą: “Vadinamieji tarptautiniai žodžiai (pažįstami tik iš raštų) į žodyną nededami” (LKŽ I₁ psl. V).

Paveldėtosios iš gyvosios kalbos ir senųjų raštų leksikos atidaus pateikimo tradicija ėjo per visus spausdintus ir rengiamus tomus. Nuo LKŽ trečiojo tomo po 1952 metų įvairių svarstymų (Larin 1957: 119–144) padaugėjo tų vadinamųjų tarptautinių žodžių, dažnai atsitiktinių ir visai nesenų, atskirų mokslų specialistų vartojamų: *gazogenerātorius* LKŽ III 191, *generalitētas* LKŽ III 234, *geomētras*, -ē LKŽ III 240, *glauberītās* LKŽ III 397, *gondoljēras* LKŽ III 482, *grafolōgas*, -ē LKŽ III 497, *granatinis*, -ē LKŽ III 515 (*granatiniai obuoliai*), *granitēti* LKŽ III 519, *gravitācija* LKŽ III 535, *harpūnas* LKŽ III 787, *hektogrāmas* LKŽ III 787, *herōldas* LKŽ III 788, *hipokrīzija* LKŽ III 790, *hūmusas* LKŽ III 791, *ībis* LKŽ IV 6, *iksija* LKŽ IV 34, *induktyvūs*, -ī LKŽ IV 108, *insinūoti* LKŽ IV 120, *intensifikūoti* LKŽ IV 124, *jodofōrmas* LKŽ IV 351, *kablogramā* LKŽ V 25, *kandeliābras* LKŽ V 201, *kanoniērē* LKŽ V 218, *kaolīnas* LKŽ V 225 ir t.t. Specialiųjų mokslų terminų tolesniuose tomuose yra kiek mažėję, bet neturint tvirtesnių principų leksikos rėtybių, dažnai atėjusių tik į įvairiakalbių mokslininkų kabinetus ir neturinčių paveldėjimo požymių, yra daug. Tai, be abejo, yra bendrinės kalbos, terminų žodynų principas, įteigtas LKŽ autoriams per tas smarkias 1950–1952 metų leksikografines diskusijas.

2. Istorinio mokslinio žodyno principai J. Balčikonio buvo taikyti ir žodžių reikšmių eilei nustatyti. Apie tai jau buvo specialiai rašyta (Vitkauskas 1995: 349–354), parodyta, kad po tų leksikografijos dalykų nagrinėjimų 1952 m., ypač po B. Larino stojimo prieš istorinį žodyno tipą (Larin 1957: 143) buvo irgi pritaikyti bendrinės (dabartinės) kalbos žodynų principai reikšmių eilei nustatyti. Tie naujieji principai tiek yra įskiepyti daugeliui LKŽ darbuotojų, kad ir po akivaizdžių istoriškam žodynui netinkamų teorijų vis tiek tarpais laikomasi kito tipo žodynų metodo, todėl ne tiktai **bėrmas** pirmą reikšmę turi “vaikinas”, o paskui “vaikas”, bet ir *valandā* – pirmiau 60 min., o paskui “neapibrėžtas laiko tarpas”.

Taip pat neistoriškai išdėstytos žodžio **traša** reikšmės. Pirmiausia pateikta reikšmė “medžiagos, kuriomis tręšiama” (t.y. mineralinės, fabrikinės trąšos), o paskiau jau nuo amžių buvęs ir specialiai naudotas *mėsšlas*, toliau *išmatos* (LKŽ XVI 582–583), plg. ir išvestinį žodį *trąšinis*, -ė su tokia pat naujų laikų, bendrinės kalbos žodyno reikšmių eile (LKŽ XVI 584). Panašiai semantiškai pateiktas ir veiksmazodis *tiėkti* (LKŽ XVI 178). Reikšmės dėstomos taip: **1. aprūpinti kuo, duoti, teikti.** ... darbinis garas tiekiamas į turbinas. Intendantūra kariuomenei tiekia aprangą ir kt. **2. ruošti, gaminti, daryti, taisyti.** Eita kiaulėms lapų tiėkti. Padargus iš medžio tiekdavosi. **3. taisyti, siūti.** Ana tiėkė sau drabužius par žiemą. Mama mun kailinius tiėka. **4. ruošti (kraitį), kaupti, krauti.** Savo dukterie kraitį tiekiáu. **5. ruošti valgių, vaišių, virti, gaminti, taisyti.** Senoji vakarienę tiėkė. Jovalą tiėkti ir t.t. Seniausia, be abejo, reikšmė būtų 2–oji *ruošti, taisyti (mitalo)*, toliau logiškai eitų *ruošti valgį*, trečioji – *taisyti, siūti*, ketvirtoji – *rengti (kraitį)*, tada naujų ar naujesnių laikų reiškinius apibūdinantys sakiniai su žodžiais ... darbinis garas tiekiamas į turbinas. Intendantūra kariuomenei tiekia aprangą ir pan.

Taip pat logikos, istorijos požiūriu reikėjo tvarkyti, nustatyti **teĩpti, tēsti** ir kitų veiksmazodžių reikšmių eiles (pvz., **teĩpti 1. traukiant daryti ilgesnį. 2. gaminti tęsiant.** Vielą tempti... **3. suėmus traukti ką besispiriantį, tvirtai besilaikantį ... 4. vilkti, rengti, mauti... 5. sunkiai traukti ką paviršium...** (LKŽ XVI 10–11) ir pan. Kažin ar pirminė reikšmė senovėje reiškė *traukiant daryti ilgesnį*, ar ne 3-ioji yra 1-oji, ar ne 2-oji bus buvusi senesnė penktoje vietoje atsidūrusi sunkų traukimą paviršiumi rodanti reikšmė ir pan. Tai labai subtilūs dalykai, mažai diskutuojami ir tvarkomi. (Ir kodėl šių eilučių autorius, vienas iš tų tomų redaktorių, tokių dalykų netaisė? Žinokite, riedančius ratus visada sunku taisyti: vieną reikšmę pataisysi, o kas ir kaip sulysins visų išvestinių žodžių reikšmes ir sąsajas?!)

3. Profesorius J. Balčikonis siekė, kad LKŽ būtų šakninis, atskirų žodžių, ne lizdinis žodynas. Išimtyms buvo - *ininkas* ir - *inykas* priesagų dariniai, būdvardiniai galūnių - *(i)ai, -yn*rieveiksmiai (*báltas – baltaĩ, baltŷn, drąsùs – drąšiai, drąšŷn* ir t.t.). Priešdėlinius vardažodžių darinius stengtasi dėti atskirai, kad LKŽ vartotojams nereiktų ieškoti po kitų priešdėlių lizdus ir nebūtų kuriama gal ir nesamų formų. Pvz., *až-, ažu-, ažu-* priešdėlių dariniai: *ažačià, ažmiršuoñis, ažùbalis, ažùdanga, ažúomarša, ažúožodis, ažvačià* ir daug kitų (LKŽ₁ I 432–440). Antrajame LKŽ I tomo leidime jų neliko – nukelti į XVII t. kartu su *už-, užuo-, žu-* (dz.). Kaip rodo priešdėlinių darinių *nuo-* (ir *nū-ž.*), *prie-* (ir *pry-ž.*), *pér-* (ir *pár-*) sudėjimas į vieną lizdą, yra prikurta ir visai nesančių kalboje darinių, pvz.: *nuoakiaĩ* tik iš *nūakiai* J (ž.) - LKŽ VIII 904, *núoauga* tik iš ž. *nūaugos* - LKŽ VIII 904, *núobengos* iš ž. *nūbengos* - LKŽ VIII 906, *nuodraikulėtas* iš vieno žemaičių *nūdraikulėto* - LKŽ VIII 917, *nuogąstvùs, -ĩ* iš ž. *nūgastvus* - LKŽ VIII 924, *núogyba* iš ž. *nūgybos* - LKŽ VIII 924 (nepripačius priedarinių lyčių vartojimo ir tikslaus transponavimo, teko “Lituanisticoje” skaityti, kad

nūgyba yra priesagos -*yba* darinys!) ir t.t. Aukštaičių pateikta *prýaltoris*, *prýangė*, *prýaukštis*, *prýdaržė*, *prýdėlis*, *prýduris*, *prýkalbė*, *prýklėtis*, *prýlapis*, *prýmoterė*, *prýpuola*, *prýstubė* ir kt. (LKŽ X 607–762), tas pats daryta ir su *pryš-* dariniais iš aukštaičių šnektų ir raštų: *prýš*, *prýšakinė*, *prýšakỹs*, *prýšgalis*, *prýširdis*, *prýštartyti*, *prýššventė* (LKŽ X 763–765), bet tik ž. *prýbezdas* atsidūręs nesamo *príebezdo* lizde, ž. *prýblandai* yra *príeblendų* (!) lizde, *prýbrėkšmiai* “temstant” → *príebrėkšmiai*, *prýdėvinis* → *príedėvinis*, *prýėdis* “privalgymas iki soties” → *príeėdis*, *prýgerà* “arbatpinigiai” → *príeğerà*, *prýgrindas* “prieklėtis” → *príeğrindas*, *prýkaboklis* “priekabė” → *príekaboklis*, *prýliptis* → *príeliptis*, *príepapis* → *prýpapis*, *prýveiza* → *príeveiza* ir t.t. (LKŽ X 623–727). Panašiai yra ir su už- dariniais XVII t.

Nežinia, kaip būtų elgęsis J. Balčikonis, bet *až-*, *ažu-*, *ažuo-* ir kitų priešdėlinių vedinių (*ant-*, *anč-*, *į-*, *in-*) pateikimas LKŽ I₁ – II₁, LKŽ III–IV tomuose rodo visai priešingą polinkį negu dabartinių ar nesenų redaktorių, bet fakto tikrumo klausimai, žodžio suradimo problema leksikografijoje yra labai svarbūs. (Visi prisimename, kaip 17 tomų leidinio “Slovar' sovremennogo literaturnogo russkogo jazyka” sudarytojai pirmuosius tomus išleido lizdiniu būdu parengtus, o nuo trečiojo jau kiekvienas žodis, net prieveiksmis pateikiamas atskirai.)

Atskirai buvo pateikiami ir tarminių priešdėlių *anč-* ir *ant-* dariniai: *ančėžỹs* ir *antežỹs*, *ánčgrauža* ir *añtgrauža*, *ánčkala* ir *ántkala*, *ánčkrytis* ir *ántkrytis*, *ančkelis* ir *añtkelis*, *ančrūgótas* ir *antrūgótas* ir t.t. (LKŽ I₁ 107–142).

Svyruota, kaip pateikti *į-* ir *in-* darinius. Pvz., atskirai dedami *įavūs* ir *inavūs*, *įgerklis* ir *ingerklis*, *įgerklỹs* ir *ingerklỹs*, *įkapiiai* ir *inkapiai*, *įkalas* ir *iñkalas*, *įkaitas* ir *inkaitas*, *įkalba* ir *iñkalba* ir t.t.

Nekurta naujų darinių tarminėms formos: *įngeidžiai*, *įngeida*, *iñgirklis*, *įgražtis*, *iñkalas*, *iñklodalas*, *inkravūs*, *–į*, *iñlopšė*, *iñlūpis*, *insagtė*, *iñsiauris*, *iñšlajus* ir t.t.

Buvo atskirais lizdais pateikiami ir šie daiktavardžiai bei būdvardžiai: *āktainis* ir *aktainỹs*, *añtakis* ir *antakỹs*, *añtežis* ir *antežỹs*, *añtvalnis* ir *antvalnỹs*, *āpdrungis* ir *apdrungỹs*, *āpgirtis* ir *apgirtỹs*, *arkliāganis* ir *arkliaganỹs*, *atādrėkis* ir *atadrėkỹs*, *ātsilsis* ir *atsilsỹs*, *austinis* ir *austinỹs*, *baltūjis* ir *baltūjỹs*, *bañnis* ir *barnỹs*, *brólis* ir *brofỹs*, *dūrys* ir *dūres* (LKŽ II₁ 638), *dūrklis* ir *durklỹs*, *dūris* ir *dūrỹs*, *ėdmenys* sm. ir *ėdmens* sf. ir daugybė kitų.

Šiuo metu *-is* ir *-ys* baigmenų *ia-* kamieniai vardažodžiai pateikiami viename lizde (išskyrus atvejus, kai skiriasi jų reikšmės, pvz., *dūris* ir *dūrỹs* pateikiami atskirai, nes *dūrỹs* turi tik vieną reikšmę, atitinkančią formos *dūris* 5-ąją (LKŽ II₂ 902). Kai kada – *ėdmenys* ir *ėdmens* atveju – atskirą pateikimą bus lėmęs giminių skirtumas.

Minėtieji *in-* kamieniai vardažodžiai su galūnėmis *-is*, *-ys* pateikti viename lizde buvo, matyt, dėl to, kad iš daugelio linksnių negalima nustatyti kirčiavimo paradigmos (kaip ir įvardžio *tūs*, *tó* “tas” dz. išsidiferencijavimo, todėl jis viename lizde su *tas*, *ta*). Žinoma, LKŽ vartotojams tai sudaro tam tikro nepatogumo

ieškoti kokio žodžio reikalingo varianto (J. Balčikonio laikų redakcija stengdavosi tiksliau tai nustatyti).

4. J. Balčikoniu svarbiausia LKŽ medžiaga buvo iš gyvosios kalbos (iš paveldėtųjų šnektų). Pirmieji tomai tarmiškųjų žodžių, sakinių gausa, pirmavimu pasižymėjo ypač. Trečiojo tomo pastaba rodo tam tikrą posūkį dėl 1947 m. svarstymuose (Žinynas 1949 a: 298–299), 1952 m. konferencijoje ir spaudoje pareikštų priešingų minčių (Larin 1957: 142–144). Todėl buvo nutarta žodžio straipsnį rašyti taip: “Iliustraciniai sakiniai bei posakiai, kiek tai leidžia pati turimoji faktinė medžiaga, dėstomi šia eile: a) sakiniai bei posakiai iš tarybinės literatūros ir spaudos, susiję su šių dienų mūsų socialistinio gyvenimo tikrove; b) būdingesnieji liaudies šnekamosios kalbos pasakymai; c) iliustraciniai pavyzdžiai iš tautosakos; d) sakiniai bei posakiai iš senųjų lietuviškų raštų” (LKŽ III psl. III, tai pakartota ir LKŽ I₂ psl. V).

LKŽ politizavimas socializmo laikais buvo neišvengiamas. Tuo ypač pažymėti LKŽ IV ir V tomai. Vis dėlto politizuotų raštų, dažnai pomenkių (A. Guzevičiaus*, Kapsuko ir kt.) didelis akcentavimas žodyno vertės per daug nesumažino, nes dominavo paveldėtoji leksika, jos reikėjo mokslo ir kultūros pasaui. Kuo toliau, tuo labiau silpo trečiojo tomo instrukcijos parengėjų J. Kruopo, A. Kučinskaitės, B. Larino (Larin 1957: 143) mokymai. Dabar jie nusistūmę į šešėlį.

Taigi LKŽ yra išlaikęs svarbiausius J. Balčikonio numatytus LKŽ mokslinius principus, skiriasi tik detalėmis (priešdėlinių veiksmazodžių ir veiksmazodinių daiktavardžių, ypač darinių su tarminiais prefiksais ir sufiksais pateikimu, ir dar šiuo bei tuo). Šnektoms nesugrąžinamai niveliuojantis, šis lietuvių kalbos leksikos išsamiausias rinkinys visada bus svarbus mūsų kalbos tyrinėtojams.

LITERATŪRA

- Balčikonis J. I–II: *Rinktiniai raštai*, 1, Vilnius: Mokslas, 1978; 2, Vilnius: Mokslas, 1982.
- Larin B. A. 1957: Kratkij istoričeskij obraz litovskoj leksikografii. – *Leksigrafičeskij sbornik* 11, 119–144.
- LKŽ I₁–II₁ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1, Vilnius, 1941; 2, Kaunas: Valstybinė enciklopedijų, žodynų ir mokslo literatūros leidykla, 1947.
- LKŽ I₂–II₂ – *Lietuvių kalbos žodynas* 1–2, Vilnius: Mintis, 1968–1969.
- LKŽ III–XVI – *Lietuvių kalbos žodynas* 3–6, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956, 1957, 1959, 1962; 7–9: Mintis, 1966, 1970, 1973; 10–15: Mokslas, 1976, 1978, 1981, 1984, 1986, 1991; 16: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1995.
- Vitkauskas V. 1995: Žodžio istorijos klausimai akademiniame “Lietuvių kalbos žodyne”. – *Lietuvių katalikų Mokslo akademijos suvažiavimo darbai* 15, 349–354.

* Kiek žinoma, jo romanų kalbą yra tvarkęs didelis gyvosios kalbos mokovas D. Urbas, tuo gal išvengęs represijų (iš pašnekesio su juo 1988.04.24).

V i t k a u s k a s V. 1987: J. Balčikonio pažiuros į paveldėtąją leksiką. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 26, 13–18.

Žinynas 1949: Didžiojo ir bendrinės lietuvių kalbos žodynų redagavimo ir išleidimo apsvarstymas. – *Lietuvių Mokslo Akademijos Žinynas* 5, 301–305.

Žinynas 1949 a: Didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ II-ojo tomo apsvarstymas LTSR MA. – *Lietuvos TSR Mokslo Akademijos Žinynas* 5 298–299.

THE MAIN PRINCIPLES OF “LIETUVIŲ KALBOS ŽODYNAS” (THE DICTIONARY OF THE LITHUANIAN LANGUAGE) ESTABLISHED BY J. BALČIKONIS

Summary

The linguist Juozas Balčikonis prepared “Lietuvių kalbos žodynas” as a more concise Thesaurus.

1. The dictionary was to be a historical dictionary: its corpus was to contain all the words from written records and the live language (J. Balčikonis' term for dialects).

2. The meanings of the words were to be arranged historically, according to their formation (a historical dictionary principle).

3. “Lietuvių kalbos žodynas” was to be a dictionary of separate words, forms and derivatives - not a dictionary of word families, the latter being rather inconvenient for its users when they have to find a language fact in it.

4. The most important for the editor were the dialectal data, which were abundant in the dictionary.

From 1948-1952 ideological deviations from J. Balčikonis' principles were observed (the principles of the historicity of meanings, the priority of dialectal material were ignored, many short-lived international words found their way into the corpus). With the wave of politicised criticism having abated, the main principles established by J. Balčikonis are being gradually reinstated.